

A nőnevelés és feminizmus dilemmája Gyertyánffy István pedagógiájában¹

Szűts-Novák Rita

A nőnek hivatása: „az emberiség erkölcsi regenerálása.”

„Gyertyánffy István nem a múlté” – Szakirodalmi kontextus; Gyertyánffy István-kutatások hazánkban

Érdeklődésünk természetyszerű kíváncsisággal fordult a millenniumi Magyarország népoktatásának általánosan elismert vezetőjének, *Gyertyánffy Istvánnak* pedagógiai tevékenysége felé, amikor kezünkbe vettük *Frank Antal Gyertyánffy István nem a múlté* című, 1932-es kiadású vékony kötetét egy antikváriumban. A szerző hangsúlyozta a pedagógus elfeledett nemzetmentő szerepét, gyakorlati fontosságát. A könyv megírása óta eltelt csaknem kilencven év, de még ma is nagyon szűk azoknak a neveléstudósoknak a köre, akik világosan látják *Gyertyánffy* századfordulós tevékenységét, és a jelenre kifejtett jelentőségét. Véleményünk szerint *Gyertyánffy* nőneveléssel kapcsolatos megállapításai hiánypótlónak számítottak a maga korában, még ha a mai olvasó számára időnként tartalmaznak elavult nézeteket is. Gondolatait egyértelműen a századfordulós hazai törekvések és mozgalmak kontextusában érdemes vizsgálni, és mikrotörténeti elemzéssel felfedni, hogy milyen személyek voltak tekintélyes hatással a pedagógusra.

Nem kis feladatot vállalunk magunkra, amikor neveléstörténeti kutatásunk tárgyának a pedagóguskutatás keretén belül egy tanulmány keretein belül tervezzük a nemzetnevelő pedagógus, *Gyertyánffy István* nőneveléssel kapcsolatos gondolatait görcső alá venni. Írásunkat egy rövid *Gyertyánffy*-receptióval és arasznyi életrajzi áttekintéssel kezdjük, majd megvizsgáljuk, hogy a nyugatról hazánkba érkező reformpedagógiai irányzat jellemző elemei miként jelentek meg gondolkodásában és tanári gyakorlatában. Meggyőződésünk, hogy modernebb nőnevelési gondolatait és feminizmusát ezek is befolyásolták.

¹ Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

1834. december 24-én Tibódon², örmény eredetű családban született *Gyertyánffy István*, a Budai Állami Tanítóképezde, majd a budai Paedagogium (továbbiakban Pedagógium) egykori igazgatója, a Néptanítók Lapjának húsz éven át működő szerkesztője, illetve a népoktatási pedagógiai irányzat egyik legkiemelkedőbb hazai képviselője volt.

Már korai éveiben inspirálták az önálló, intelligens nők, köztük leginkább édesanyja. *Kovács Cecília*, aki bár soha nem vált el, de mivel férje elhagyta a családját, az asszony, hogy fenntartsa két gyermekét, kézimunka iskolát vezetett. Anyja gondoskodó szeretete és nővére szorgalma és kitartása sokat jelentett *Gyertyánffy István* nőkről alkotott képének kialakításában (*Droppánné*, 2003).

Anyja gyermekeinek neveltetésére nagy gondot fordított, *Gyertyánffy István* Tarcsafalván, *gróf Pálffy Dénes* fiai mellett tanulta meg az elemi ismereteket, és rövid időn belül *Kovács Antal* nevelő felügyelete alatt mentora is lett nekik. Gimnáziumi tanulmányait később Székelyudvarhelyen végezte.

A család anyagi gondjai miatt, az 1853-as sikeres érettségi után kisebb kitérőt tett a kolozsvári orvos-sebész főiskolára, ahol azonban a kórházi rossz állapotok és a boncolás elvették kedvét a pályától. Ebben az időben ismerte meg másik női ideálját, amikor a *Bornemissza családnál* segédnevelőként kezdett tevékenykedni. A „nagyműveltségű és rendkívül energikus úrinő”, a báróné volt rá nagy hatással, hiszen miközben lenyűgözte *Gyertyánffyt* intellektusával, az asszony férje folyamatos távollétében kormányozta a család ügyeit, nem kis időt és energiát fordítva a gyermekek taníttatására.

Székelyudvarhelyen volt tanár, ahol korát meghaladva a reformpedagógiához hasonló megközelítéssel tette élvezetessé természettudományi óráit. Később Svájcban és Németországban tanulmányozta a tanítóképzőket és a népiskolákat. Tanítóképző intézeti igazgató Székelykeresztúron lett 1870-től három évig. Ezt követően 1873-ban *Trefort Ágoston* kultuszminiszter megbízásából a budai népiskolai tanítóképzőben létrehozta a Pedagógiumot. 1898-ig állt az intézet élén, 1899-ben vonult nyugalomba. 1874-1895 között a Néptanítók Lapját szerkesztette, 1878-tól 1898-ig az Országos Közoktatási Tanács tagja volt. Eötvösi fogantatású pedagógiai elveket hirdetett, mely szerint az emberi és állampolgári szabadság

² Település az egykori Udvarhely vármegyében. Udvarhely vármegye közigazgatási egység volt Magyarországon erdélyi részében 1876 és 1918, majd 1940 és 1944 között.

biztosítása a széles körű népoktatáson és művelődési egyenlőségen alapul.³

A magyar pedagógusok koronként, leginkább különböző alkalmak és évfordulók kapcsán megemlékeztek Gyertyánffyról. Kivételes módon a legemelkedettebb ünneplésre és méltatásokra 1881-ben, pályája csúcán, tanári tevékenységének negyedszázados évfordulóján került sor. Nemcsak a kultúrkormányzat és a korabeli pedagógiai sajtó becsülte kiemelkedő érdemeit, utóbbi alapos részletességgel beszámolt a Pedagógiumban rendezett ünnepségről is, hanem egyéb lapok, többek között a Vasárnapi Ujság is, amely 1881. évi június 12-i számában vezércikket szentelt Gyertyánffynak. A cikk üzenete talán ma is aktuális, leírja az oktatás mindenkori nehézségeit: „*Társadalmunk még mindig sokat ad arra, a mi fénylik. A népnevelés pedig nem fénylik, ott nem csinál senki carriert, ott csak dolgozni lehet. S népiskolai tanítóink dolgoznak, végzik mind több-több erővel és értelemmel azt a munkát, melynek célja: a nemzeti demokrácia. Akadémiák, egyetemek nem civilizáltak még egy népet sem s demokráciát meg soha sem fognak alkotni, az emberek közt az egyenlősítést a népnevelés fogja meghozni. Mindehhez azonban erős és szilárd tanítói kar kell.*” (Gyertyánffy István és a Budai Állami Tanítóképezde, 1881. 1. old.)

A következő évben még a Budapesti Szemle recendense ugyancsak méltatta „Gyertyánffy igen becsülendő s hasznos” munkáját, a vezetése alatti intézetet, s annak kapcsán a tanítóképzést és azzal kapcsolatos fontos kulturális kérdéseket tárgyilagossággal és „subjectiv lelkesedéssel” írt beható dolgozatát, A budapesti állami elemi és polgári iskolai tanítóképezde múltja és jelene című írást (Gyertyánffy, 1882).

Azonban ezután rohamosan csökkent az érdeklődés a sajtóban a pedagógus munkássága iránt. Nem kapott visszahangot pedagógiai teljesítménye, amikor lemondott a Néptanítók Lapjának szerkesztői tisztjéről, és 1898-as váratlan nyugdíjazása után sem. Halála utáni években a kor szellemének megfelelően *Emhő Gyula* és *Sztankó Béla* Gyertyánffy emlékezete, 1933-ban pedig születési jubileuma előtt *Sólyom János* Emlékezés Gyertyánffy Istvánra című könyvében elsősorban szubjektív emlékezést olvashatunk régi kollégáitól és volt tanítványaitól, mellőzve a megérdemelt, szakmailag hiteles méltatást. Míg Gyertyánffy István tevékenységét a dualizmus korának pedagógusai, a néptanítók, a polgári iskolai, - és a tanítóképző intézeti tanárok ismerték és elismerték, a század utolsó éveitől már csak a Pedagógium utódintézményeiben: a budai férfi

³ Főbb munkái: *Emlékirat a m. kir. tanítóképezdek reformja ügyében*, Székelyudvarhely, 1872.; *A népiskola módszertana*. (Dittes nyomán, Kiss Áronnal.), Budapest, 1876.; *A budapesti m. kir. állami elemi és polgári iskolai tanítóképezde múltja és jelene*, Budapest, 1882.; *A polgári iskola helye iskolai szervezetünkben*, Budapest, 1894.; *A Paedagogiumról*, Budapest, 1897.; *A tanítóképző intézeti tanárok képzésének és képezésének kérdéseiről*, Budapest, 1898.; *A Paedagogium. Adatok múltjának ismeretéhez*, Budapest, 1913.; *Levelek a feminizmus és nőnevelés kérdései köréből*, Budapest, 1917.; *Theano három részben. I. Theano, Wielandnak „Die Pythagorischen Frauen” című értekezése. II. Elmélkedések, eszmetöredékek a hazai nőnevelés ügye felett. III. Egy magyar theano rövid élet- és jellemrajza*, Budapest, 1915.

tanítóképzőben, a polgári iskolai tanárképző főiskolán és az Apponyi kollégiumban becsülték. Személyes ismerősei számának csökkenésével a 20. század közepén nevének és emlékének mellőzése tovább folytatódott, mígnem köszönve elsősorban a felsőfokúvá vált tanítóképzők oktatóinak és kutatóinak és nem utolsósorban a szocialista *Zeitgeist*-nak, a hatvanas években ismét a neveléstörténet érdeklődési körébe került ő és az általa képviselt népnevelő pedagógia. Ezeknek az éveknek voltak a termései *Magyarfalvy Lajos* vonatkozó írásai is, amelyek, ha ideológiailag nem pártatlan, de legalább objektivitásra törekvő, és a munkásságára fókuszáló képet alkottak róla, amely hiánypótló volt a korban (*Magyarfalvi*, 1968; 1984). *Gyertyánffy István* életútjának bemutatására az utóbbi években néhány jelentősebb (pl.: *Kelemen*, 2009), azon belül is két, már a témába vágó, a pedagógus feminizmussal kapcsolatos megközelítéséről szóló munka született, amelyeket írásunk alapjául véve, tanulmányunk vonatkozó részeinél mutatunk be (*Droppáné*, 2003; *Dombi*, 2003).

A két szerző megközelítése sokat tett azért, hogy Gyertyánffy nevét és munkásságát ma már ne csak a neveléstörténészek és a tanítóképzős szakemberek szűk köre ismerje, hanem a tág pedagógiai és gyógypedagógia szakma számára nagy jelentőséggel bírjon (*Magyarfalvi*, 1984).

A nő hivatása a közgondolkodásban

A nő hivatását a korabeli közvélemény ekkor még mindig a keresztény elvekre és régi hagyományok alapján a „honleányság” mellett a háztartással való foglalatosságban határozta meg. *Ellen Key* művei a 20. század első éveiben csak németül voltak elérhetőek, egészen a 20-as évekig, amikor az első fordítások megszülettek. Gondolkodása radikális és újszerű irányt képviselt gyermeknevelésről, szerelemről és házasságról, és végső során a modern nőről. A jövő nőalakjáról írt esszéjében jól érzékeltette a különbséget az általa ideálisnak tartott – tökéletesen egyszerű, természetes, képzett, önmagával és a világgal harmóniában élő nő, és a férfiaknak a nőkről alkotott gyakran irreális női eszménye között. A végső problémát abban látta, hogy a jövő nője a valóságban nem létezik, csak a férfi álmaiban, de a nők megfelelési vágyból mégis megpróbálják az álomképre szabni magukat (*Key*, 1905).

Key neve a magyar sajtóban már életében is megjelent, írásai foglalkoztatták a magyar közvéleményt is. Ezt igazolja *Neményi Erzsébet* újságíró *Ellen Key*ről németül írt könyve 1904-ből (*Neményi*, 1904). Az író a Budapesti Napló, A Hét és a Pester Lloyd munkatársa volt. Ő írta az első elismerő bírálatot Magyarországon 1901-ben *Thomas Mann*ról. Politikai publicisztikáját és irodalmi kritikáit széles körű műveltség jellemzi. Külön figyelemre méltók feminista cikkei. Ő a kezdeti feminizmus képviselője, *Mary Wollstonecraft* követője: „*Egy alapjában értékes és igazságos eszme felváltódott csörömpölő, lármás frázisokra, amiket most már úton-útfélen árulnak olyanok, akiknek az igazi nőmozgalomhoz semmi közük a világon. Annyira jutottak már, hogy a „feminizmus” valósággal divatos szóvá lett, mint*

amilyen volt például nemrég a secessió.” (Neményi, 1910. 208. old.) Tőle származnak az alábbi sorok is: „*A mai feminizmus – ki kell végre mondani az igazságot – megrontja a családi életet. Elégedetlenséget teremt, beteg ambíciót, nagyzási lázat és nyughatatlanságot. A leányok lekicsinylik a nő természetadta családi hivatását és az asszonyok otthonukat feláldozzák mindenféle intellektuális foglalkozásnak.*” (Neményi, 1910. 208. old.) Az általa meghatározott hamis feminizmus fogalmát számtalanszor dolgozta fel témaként munkáiban, ahogy Key is.

Történeti érdekesség, hogy Neményi tervezte Key legsikeresebb könyvének korai fordítását is, ugyanis 1905-ben a következő, vonatkozó beszámoló olvasható: „*a fordítási jog védelmére Neményi Erzsébet, Ellen Key svéd íróő »Das Jahrhundert des Kindes« című művére jelentette be kizárólagos tulajdonjogát*” (Központi értesítő, 1905.) Mint tudjuk, a terve meghiúsult, elképzelhető, hogy az ez évben Mezei Pál budapesti ügyvéddel kötött házassága vagy az engedélyeztetési procedúra miatt. Utóbbi valószínűsíthető abból a körülményből, hogy Neményi Erzsébet férjhezmenetelét követően is tevékeny tagja maradt viszont a Művészet és Művelődés Nőegyesületnek. Az ő meghívásukra 1906-ban egy kiállítás megnyitón olvasott fel A nők ügyeiről. Ebben az évben írt recenziót Ady Endre frissen megjelent kötetéről, az Új versekről is A hét-nek (Neményi, 1906, 126. old.), ami azért különösen érdekes momentum, mert Kiss József felelős szerkesztőnek szakmai konfliktusa volt akkoriban a költővel, mégis engedélyezte a megjelenést.

A kritikusok által tehetségesnek tartott Neményi 1908-ban férjét és kisfiát maga után hagyva, tragikusan fiatalon, tüdővészben halt meg (Kenyeres, 2001). Ignotus kritikus Neményi Erzsébet nekrológiájában a következőket írta róla: „*A nők társadalmi bátortalanságával függhet össze [...], hogy a nőírók közt nincs elég újságíró*”, és mint újságíró a következőképp jellemezte: „*friss, mindig kész, a nap dolgain hevülő, az örökkévalóságokat az események csapjára ütő, s okos és józan*”. (Beck, 2009)

Neményi Erzsébet irodalmi hagyatéka első és egyben utolsó kiadásban két évvel halála után jelent meg; 1910-ben. Előszavában Ágai Adolf méltatja Key első magyar felfedezőjét, akinél Ágai szerint: „*természetes, hogy elsőben is a mind sűrűbb hadoszlopokban sorakozó feminizmus szólaltja meg*”, ám „*egy csöppet sem suffragette, akit elítél, hanem inkább enyhe, méltányos asszony, aki nem akarja megkorrigálni a természet háztartását, nem kijebb tolni azokat a határokat, melyeken túl boldogság nem virul.*” Jól látható Neményi Erzsébet és Ellen Key női hivatásról szóló gondolatai egyértelmű hasonlósága. Mindketten úgy tartották: nem érdemes mindent alárendelni az olykor túlhajszolt feminista törekvéseknek; a munka és az anyaság összeegyeztethető (Neményi Erzsébet irodalmi hagyatéka, 1910).

Magyarországon a 20. század első éveiben gyakori volt az az interpretáció, amit a Női foglalkozásokról című újságcikkben is olvashatunk. E felfogás szerint a haladó korban a nők életében a munka valójában csak az életviszonyok kényszere

miatt, szükséges rosszként játszhat szerepet, hiszen a „nőnek igazi hivatása a család, az otthon körében van”. Az újságíró a feministák hirdette egyenjogúság mellett szóló érveket idealizált, hamis indokkal támadja, sugallva a gondolatot, hogy az önállósodni kívánó nők elhagyva „a legmagasztosabb hivatás, a hitvesi és anyai kötelességek teljesítésének békés birodalmát, amit védelmet jelentenek neki az élet durva, kíméletlen élet-halálharcának küzdelmei között” nem lehetnek boldogabbak a jelennél. Véleménye szerint a nő, a család és a társadalom javának az a foglalkozási ág felel meg, amely a nőt nem kényszeríti a családi otthon elhagyására, vagy legalábbis nem huzamosabb ideig, vagy állandóan. A szerző került a szellemi hivatások és a nők tanulásának lehetőségének hangsúlyozását, de alternatívával szolgált az otthoni munka gyakorlására, a háziipari termékek létrehozásával, hivatkozva arra, hogy az ilyen típusú termékeknek nagy keletje van Ausztriában. Az ideális nő munkájával hozzájárul az ipar fejlesztéséhez is, de a családot sem hanyagolja el (*Vajna*, 1907).

Magyarországon a nőnevelés is sokáig a feleség, anya, és gazdasszony szerepre való felkészítésre korlátozódott, és a közvélemény egy része helytelenül a keresztény hagyományokkal példálódzva sokáig helytelenítette a nők érettségi vizsgára való bocsájtását és egyetemre kerülését is (*Kéri*, 2008). Éppen ezért fontos *Neményi Erzsébet* szellemi hagyatéka, mert bár a 21. századi ember számára már egyáltalán nem, vagy alig ismert, korai halála után még számos követője akadt. A nőmozgalom egy kérdéséről című tanulmányában *Perczelné Kozma Flóra* szintén elődjét méltatta. A szerző *dr. Kenedi Géza* cikkére volt kénytelen reflektálni írásával, amely szerint a nők mint anyaságra predesztinált lények oly szerencsétlen testi szervezettel és egészségi viszonyokkal rendelkeznek, amelyek időnként lelki világukban abnormális és diszharmonikus állapotokat szülve, 45 év körül pedig már nagyobb fokú bomlottságot teremtve, alkalmatlanokká teszik őket úgy a kitartó fizikai, mint a logikus és következetes szellemi munkára (*Boldogság*, 2016).

Perczelné Kozma Flóra korát meghaladva hangsúlyozta, hogy „*az egyéniségnél nem az dönt véglegesen, hogy erős-e a szervezet vagy gyenge, férfi-e az illető vagy nő, hanem hogy működő és teremtő-e a benne élő gondolat vagy sem.*” (*Boldogság*, 2016. 30. old.) *Perczelné* kiállása azért is egyedülálló volt, mert hívő keresztényként egyszerre vallott konzervatív, és reformgondolatokat a nők egyenrangúságával kapcsolatban: „*nagyon merész dolog az emberiséget nem szerint két külön kategóriába osztani, és határozottan kimondani, hogy az egyiknek ez, a másiknak pedig amaz a hivatása, lévén a szabad fejlődésre predesztinált egyéniség az egész emberiség számára adva. Ezen isteni törvény alól joggal az asszonyt sem mentheti fel semmiféle emberi határozat.*” (*Boldogság*, 2016. 18. old.) Írásaival és határozott véleményével kivívta *Gyertyánffy* figyelmét is, aki *Levelek a feminizmus és nőnevelés kérdései köréből* című 1917-es könyvében méltatta *Perczelné Kozma Flóra*, nőíró *Felolvasások és közlemények* című könyvét, amely feminizmusát a saját, vonatkozó művei; a „Theano” és „Epilógus” feminizmusához viszonyítja (*Perczelné*, 1908; 1915).

Ki volt Perczelné Kozma Flóra, akinek a „Levelek” első fejezetét dedikálta Gyertyánffy?

Perczelné neve ugyancsak nem sokat mondhat azoknak, akik nem hivatásszerűen foglalkoznak vele, mint például *Szász Adrienne* teológus, aki 1998-ban őt választotta szakdolgozata témájául, vagy A Bartók Béla Unitárius Egyházközség Nőegylete, aki a nevét viseli. Munkásságát és életének fontos állomásait az ő írásai segítségével végezzük el az alábbiakban (*Szász*, 1998).

Kozma Flóra 1864-ben született *Kozma Ferenc* és *Domokos Judit* gyermeként. Apja hosszasan harcolt a szabadságharcban, majd bujdosni kényszerült a Fejér megyei Baracsán, ahol feleségül vette egy ottani földbirtokos lányát, *Domokos Juditot*, majd országosan ismert és elismert személyiség lett a lótenyésztéssel, nevéhez kötődik a bábolnai, kisbéri, mezőhegyesi, fogarasi ménesek kitenyésztése, a szakemberek kiképzése.

Férje felmenői, a bonyhádi *Perczel-család* nemzedékeinek ágaival számtalan neves személyiséggel gazdagította nemzetünket. Akadtak köztük királyhű-konzervatív, liberális, és republikánus szemléletű politikusok egyaránt, de *Vörösmarty Mihály* műzsája, *Perczel Etelka* is innen származott. Flóra férje, *Perczel Ferenc* is ebből a családból származott, aki a kor szokásainak megfelelően nyolc évvel volt idősebb Flóránál, akivel annak huszadik születésnapján, 1884. június 22-én kötött házasságot, és négy leánygyermekük született.

1893-ban csatlakozott családjával együtt az Unitárius Egyházhoz, és annak legaktívabb tagjai közé tartozott. 1901-től a budapesti Dávid Ferenc Egylet alelnökévé nevezték ki, majd 1902 és 1909 között a kéthavonta megjelenő *Nők Világa* folyóirat fő munkatársaként és szerkesztőjeként számos újságcikk és felolvasás szerzője volt. Az 1910-ben létrejött Unitárius Nők Országos Szövetségének fővárosi elnökeként, valamint számos társadalmi és érdekvédő szervezet vezetőségi tagjaként, a felekezeti és nemzetközi kapcsolatok feltétlen híveként, fáradhatatlanul ontotta magából a nyilvános felolvasásra, a legkülönbözőbb egyházi vagy világi lapokban való közlésre szánt, időnként prófétai szellemiségű esszéket, máskor tudományos igényű, recenzió jellegű írásokat. Miközben elkötelezte magát a női emancipációért folytatott harcban, *Neményi Erzsébethez* és *Gyertyánffy Istvánhoz* hasonlóan elkerülte a szélsőséges feministává válást.

Kozma Flóra 1914 januárjában hosszú betegség után veszítette el az őt mindenben folyamatosan támogató, és családjának tisztességes, polgári életszínvonalat biztosító férjét. Ekkor rendszeres jövedelemforrás nélkül, egyedül maradt négy lányával. Helyzetét nem segítette, hogy bár pacifistaként cikkeivel küzdött ellene, de hamarosan kitört az első világháború. Ötven éves korára már sokat betegeskedett, de a tragédiák ellenére is tartotta magát, nem panaszkodott. Maradék energiáját az írásnak és felolvasásnak szentelte, majd összegyűjtötte írásait, saját költségén kiadta, és azok bevételét felajánlotta a háborúban megsérült,

megvakult katonák javára. Előfordult az is, hogy asszonytársaival meleg fül- és térdvédőket kötött fronton harcoló honfitársainak.

Rendszeresen kijárt a Kerepesi (ma Fiumei úti) temetőbe férje sírjához, és közben sok, számára ismeretlen és elhanyagolt sírt is gondozott. Egy városi anekdota is közszájon forog, amely jótékony tevékenységéről, nemzetnevelő szerepéről ad tanúbizonyságot. Egy alkalommal szóba elegendett a temetőben egy szerény anyagi körülmények között élő emberrel, aki a letehetősebb sírokról levette a virágokat, és rátette a kopár nyughelyekre, így próbálva „orvosolni” az általa vélt társadalmi igazságtalanságokat. *Kozma Flóra* rendszeres találkozásai során megértette vele azt az ő általa vélt jézusi igazságot, hogy „*a mások iránti szeretetnek halálunkat is túlélő érzete biztosítja számunkra az örök létezést.*” (Chehadé-Boér Judit, *Ki volt P. Kozma Flóra?* = Perczelné Kozma Flóra Nőegylet. A Bartók Béla Unitárius Egyházközség Nőegyletének honlapja) A találkozás segített neki is a férje elvesztésével járó gyászfeldolgozásban.

Írásait két vaskos kötetben jelentette meg 1908-ban és 1915-ben. Az utóbbi kiadvány bevételeit az első világháborúban megvakult katonák megsegítésére ajánlotta fel. A háborús idők alatt mind kevesebbet írt, inkább a kiszolgáltatott embertársai védelmében tevékenykedett. Például prostitúcióra kényszerített lányok megmentésén munkálkodott, vagy meleg térdvédőket varrt a fronton harcoló katonáknak. Női imakönyvet terjesztett „Szívemet hozzád emelem” címmel, melyet összeállítója, *dr. Boros György* püspök neki ajánlott. Trianon után, 1922-ben megszervezte a budapesti Unitárius Nőközösséget és Kis Bibliát állított össze kisiskolások számára. Élete végéig másokért dolgozott, 1925-ben tüdőgyulladásban hunyt el (*Rövid leírás Perczelné Kozma Flóráról*).

Halála után hozzátétőleg tíz évig még élt *Kozma Flóra* példája. 1927-ben alakult meg a Perczelné Kozma Flóra Leányegylet, és 1929-ben róla nevezték el a magyarkúti leányotthont. 1935-ben, halálának tizedik évfordulóján emlékünnepelet tartottak tiszteletére a Rákos-utcai (ma: Högyes-utcai) misszióházi templomban. Később legkisebb lánya, az 1964-ben elhunyt *Perczel Olga*, egyedülálló nő befogadására ajánlotta fel végrendeletében a baracskai református egyháznak családi házukat, kívánsága azonban nem teljesült.

Nem túlzás állítani, hogy *Kozma Flóra* apostolává vált választott egyházának, és ha az nem is felejtkezett el róla teljesen, de semmit sem tesz emlékének fenntartásáért, időtálló eszméinek terjesztéséért. A nevét viselő Nőegylet elkötelezett tagjai ezért tüzték ki egyik céljuknak, hogy havi önképzőköri összejöveteleiken felolvasással, kommentálva írásait emlékezzenek meg *Kozma Flóráról*. Például az erkölcs, a szociális munka, a feminizmus, a nők és az egyház, a divat és az egyetemes béke témakörében idézték fel gondolatait, és vetették össze saját 21. századi tapasztalataikkal. Elindítottak egy Flóra-füzetek című időszakos kiadványt is, amelynek első száma a Perczelné Kozma Flóra és a Nyitottság, második a Boldogság alcímet viseli.

Egész életében arra törekedett, hogy írásain, szónoklatain és személyes példáján keresztül, kezdve a saját lányaival, nem formálisan, hanem tudatosan erényes és erkölcsi személyiségeket, neveljen, védje őket attól, hogy rossz útra térjenek, segítse őket, de ha bajba jutnak, biztosítsa számukra a tanulás, munka és szabad párválasztás lehetőségét, ahol kiteljesedhetnek maguk és mások szolgálatában.

A reformpedagógia, a nőkép és a nőnevelés aspektusai Gyertyánffy István munkáiban és kézírataiban

Kortársai is úgy vélték, hogy *Perczel*néhez hasonlóan *Gyertyánffy István* is a gyakorlat embere volt. Azonban ez nem azt jelenti, hogy nem volt érzéke az elmélethez, hanem azt, hogy tiltakozott minden olyan teória ellen, amely a világgal és valósággal elvesztette a kapcsolatot. Szerinte minden esetben a tapasztalatból kell az elméletet levezetni. Az elmélet és gyakorlat értékét velősen fejezte ki: „*Barátom Plátó, barátom Aristoteles is, de legközelebbi barátom az öntapasztalat és az öngondolkodás.*” (*Gyertyánffy*, 1876. 4. old.)

Hozzáállásával csaknem fél évszázaddal megelőzte *Ellen Key*t, aki szerint „*Az elszigetelt reformok semmit sem érnek [...] Özönvíznek kell következni a pedagógiában, és akkor csak Montaigne-t Rousseau-t, Spencert és az új gyermekpszichológiai irodalmat szabad majd a bárkába bevinni.*” Ugyancsak ő az, aki az általa elképzelt „álomiskolát” szellemi étteremnek festi le, ahol a gyerekek szabadon választhatnak az érdekes, izgalmas tanulnivalók között (*Key*, 1976., 145. old.; id. *Pukánszky*, 2002. 28. old.)

Tanítványait könnyen megnyerte magának és a tudománynak természetközeli látásmódjával. Diákjaihoz koruknak megfelelően közelített, tanítását inspiratívvá tette, miközben ragaszkodott a realitáshoz. Oktatási módszerének fókuszában rousseau-i természetközelség és a későbbi reformpedagógiára jellemző nyitottság állt. Szerette a természetet és azt tanította diákjainak, hogy azok törvényeinek megismerése megoldást jelenthet sok kérdésükre. Gyakran történt olyan is, hogy diákjaival együtt bejárta Székelyudvarhely környékét, miközben tanulmányozták a növény- és állatvilágot. Otthonában is számtalan növény kapott helyet, kedvenc elfoglaltságai közé tartozott azok gondozása. Zenekedvelő volt, ebben is hasonlított a jövődő, reformpedagógiával karöltve hazánkban is teret nyert életreformmozgalmak művészetpártolóihoz. Klasszikus darabokat játszott, fuvolázott, diákjai körében énekkart szervezett, amelyet ő vezetett (*Dombi*, 2003). Nem volt tehát meglepő, hogy amikor leköszönt gimnáziumi posztjáról, a gyulafehérvári püspök szívhez szóló levélben búcsúzott tőle: „*Vajha mindegyik gymnasiumhoz egy Gyertyánffyt tehetnék!*” (*Rohn*, 1889. 143. old.)

Pedagógiai nézeteire nagy hatással voltak a Svájcban és Németországban tett tanulmányútjának tapasztalatai. Személyesen *Eötvös József* küldte nyugatra a pedagógust 1869-ben, hogy megvizsgálja a népiskolák ottani helyzetét. *Gyertyánffy* mély elragadtatással tért haza útvjáról, leginkább a svájci népoktatási rendszer, a népiskolák és tanítóképzők derűs légköre, és a kézimunka- és

műhelyoktatás fejlettsége varázsolta el. Ez utóbbi alapos szervezettségét és nevelő hatását tartotta legtöbbré. Németországban megismerkedett *Diesterweggel*, és szemináriumával. Az erkölcsi nevelés kérdése kapcsán, *Diesterweg*-hez, és *Perczelné*hez hasonlóan az „erkölcsi önállóságot és öntudatosságot” helyezte előtérbe. Nézeteiben is előbbi, illetve *Comeniust*, *Pestalozzit* és *Dittest* követte, anélkül, hogy olyan izmusok szüklátókörű hívévé vált volna, mint a herbartizmus, zillerizmus, fröbelizmus, liberalizmus. Egyik példakép rendszerét sem vette, és ültette át gyakorlatába egy az egyben, de a rá ható irányzatok között következetesen válogatott, és azok hazai megvalósításán munkálkodott (*Droppánné*, 2003).

Tanulmányunk címében felvetett dilemma, tulajdonképpen csak elsőre tűnik feloldhatatlan konfliktusnak. Hogyan fér meg *Gyertyánffy* elméletében a kor által népszerűsített anya és feleség szerep a feminizmus és női munka elfogadásával? Kérdésünkre a pedagógus válasza átlátható logika mentén halad. A nőnevelés kérdése fontos részét képezi *Gyertyánffy* pedagógiájának, mégis kevesen foglalkoztak vele. Azért is jelentős ez nála, mert a nők társadalomban betöltött szerepének kulcsfontosságát tulajdonított, hiszen véleménye szerint a nőnek hivatása: „*az emberiség erkölcsi regenerálása.*” (*Gyertyánffy*, 1915. 54. old.; 1916. 10. old.) Továbbá joggal úgy gondolta, hogy a nőképzés a 20. század elején méltatlanul alacsony szinten volt, és háttérbe került mind oktatáspolitikai, mind társadalmi szempontból is.

Gyertyánffynak vitathatatlan érdeme, hogy e kérdésre felhívta a figyelmet, több tanulmányban és könyvben is foglalkozott a témával. Korábban kevés híve volt hazánkban a feminizmusnak, különösen a férfiak körében. Valójában *Gyertyánffy* sem sorolható a követők táborába, de foglalkoztatta a női egyenjogúság ügye, amelyet ő szorosán kezelt a nőnevelés kérdésével. *Droppánné Debreczeni Éva* szerint *Gyertyánffy* úgy látta, hogy a feminizmus rossz irányba halad. Nem tudott azonosulni azzal a szemlélettel, amely alapján a nők háttérbe helyezik a családot, hogy elsősorban a munkájuknak éljenek. Az önmagában divatból való, tehetséget nélkülöző nőiroi tevékenységgel nem értett egyet, mindazonáltal a nőnevelés megreformálását hirdette teljes mellszélességgel. Szükség van ugyanis a nők számára egyenlő jogok biztosítására, ezek azonban a művelt anya és feleség szerep erősítését eredményezhetnék: „*Én köznevelésünkben a férfi és a nő között a szellemi műveltség terén teljes egyenjogúsítást követelek; olyant, amely kellőképpen áthidalja azt a roppant űrt, mely most a két nem műveltsége között tátong. Ezt az egyenjogúsítást nem a nőieség rovására, hanem éppen őérette kívánom; épp annak az eszményi kifejlesztését akarom általa megközelíteni.*” (*Gyertyánffy*, 1915. 51-52. old.) Aggodalmát fejezte ki azzal kapcsolatban, miszerint a családok szétesését eredményezhetik a feminista törekvések, de emellett lehetőséget szeretne biztosítani a nőknek, hogy választhassanak pályát, ha nem alapítanak családot, és egyedül maradnak. Ilyen helyzetekre kell felkészíteni őket a megfelelő képesítésekkel: „*Életpályákat kell nyújtani azon nők számára, kik a családi életből bárminő okoknál fogva, kiszorulnak.*” (*Gyertyánffy*, 1915. 52. old.)

Gyertyánffy átfogó pedagógiai érzékét bizonyítja, hogy felismerte, milyen nagy jelentőségű társadalmunkban – még ha ma pejoratív jelentést hordoz is a kifejezés – a „jólnevelt nő”. A Theano című művéből kapunk képet arról, hogy melyek a nőneveléssel kapcsolatos fő vezérmotívumok gondolatrendszerében, amelyek között központi helyet foglal el az a kevésbé modern gondolat, hogy elsődleges a nők visszavezetése a családi életbe. Gyertyánffy itt sorra veszi, skatulyázza a női típusokat, köztük gunyoros elnevezéssel illeti az általa Pató Pál-féle asszonyoknak ítélt nőket: „és ha (a szándékos önámítás, a lelki tunyaság s a többi ellenére) mégis nagyon megfekszi lelküket az a gondolat, hogy jó volna már kissé többet törődni gyermekeik nevelésével, átalakulnak Pató Pálnékká: Eh, ráérünk arra még! Hiszen oly kicsinyek és gyöngédek még a lelkeink!” (Gyertyánffy, 1915. 85. old.)

A pedagógus a könyv harmadik részében hazai példát is hozott Csik Bánfalvai Kováts Cecília személyében, akit édesanyjáról mintázott. A főhős mindenben megfelel a kor által támasztott női ideálnak, életrevaló, hűséges, hívő, türelmes, szeretettel teli, hasonlóan az ez idáig kiadatlan naplójegyzeteiben az édesanyjáról vázolt képhez. Cecília küzdelmes életéről naplójában is beszámolt, ahogy a Theano Cecíliájával kapcsolatban tette.

Bevezetőnkben már utaltunk rá, hogy kutatásaink során másik személyes női példaképet fedeztünk fel Gyertyánffy Országos Széchényi Könyvtárban található kéziratában, akivel segédnevelői tevékenysége során került szakmai kapcsolatba. A pedagógus időskorában írt visszaemlékezéseit, ahogy ő hívta, naplóit elemezve a Bornemissza-család belső dinamikájával és a gyerekek, köztük a bárókisasszony tanításának rendjével kapcsolatban is számos érdekes pedagógiai adattal lettünk gazdagabbak. Bornemissza Ignác báró ugyanis „Falstaff”-i alakként csak időnként fordult meg a házi tűzhelynél, nem törődve a család ügyeivel és a gyerekek nevelésével, még kevésbé a nevelőkkel, így Gyertyánffy szerint Katona Klára báróné volt a bárói család életében „minden”:

„Meg is maradt mind a mai napig emlékezetemben, e szellemes, de többnyire komoly, sőt komor és zárkózott asszonynak a képe. Előttünk, nevelők előtt valódi Sphinx-alak. Elzártan titokszerű és ismeretlen. Mindig csodáltam később is, hogy még nem akadt életírója e Sphinx-nek. Nem könnyű feladat bármely írónak. Valamint az arcképének megfestése sem, akármely festőművésznek. Mint ő maga, épp oly elzárt és ismeretlen volt előttünk e család belső lakása is. A báróné csak naponta egyszer, a közös, emeleti ebédlőteremben lett előttünk láthatóvá. És leereszkedően beszédes, néha még velem is. Paál F-nek⁴ több alkalma volt behatolni az emeleti lakás belső szentélyeibe, mivel feladata volt órát adni Zsuzsika b. (szerk. = báró) kisasszonynak a történelemből. Az ebédnél többnyire angolul folyt a társalgás. És – ha lehetett – még a vendégekkel is. A Zsuzsika k. a. (szerk. = kisasszony) nevelőnője Miss Richardson igen előkelő szerepet játszott már ezért is a családban. Főleg velünk, a nevelőkkel szemben volt a Miss utolérhetetlenül nagy előnyben.” (Gyertyánffy István naplójegyzetei)

⁴ Paál Ferenc magántanár, Gyertyánffy István barátja.

A pedagógus egyébként nem csak maga vezetett naplót, hanem előszeretettel ajánlotta másoknak is. Írásunk tematikájához kapcsolódva különösen fontos, hogy a lányok számára is követendő példaként állítja a naplóírást, mint az informális oktatás; az önnevelés és önművelés legfőbb eszközét. Unokahúgának, Pólinak a következő tanácsokat adja:

„[...] a napló életed tükré, amelynek az a rendeltetése, hogy ismerd meg belőle lelkedet [...] Tavaly végképen elhagytak iskola, tanítók és tanítónők. Azt tanácsolnám, hogy ezentúl önmagadat tedd iskolává; a tankönyved is magad fogná megírni, címe: Napló... [...] Szerencsés az, ki önvizsgálódás útján fel tudja fedezni magában a hibát. A hibafelismerés vezet az önismeretre, mely pedig minden emberi tökéletesség alapja, kezdete.” (Kiss, Komáromy és Péterffy, 1880. 241. old.)

A Theano-nevelés gondolatait (a lányoknak jó feleséggé, háziasszonyokká, gazdasszonyokká, egyszerűen jó családanyákká történő nevelése) még részletesebben fejti ki az „Epilogus a Theanohoz, gondolatok a Theano nevelési eszmék gyakorlati megvalósításáról” című munkájában. Ezt a könyvet *Berta Ilona*, az Erzsébet Nőiskola egykori igazgatónőjének, a Theano-filozófia lelkes hívének ajánlotta. Tanulmányunkban ezúttal ezekről nem szólnunk, a Theano nőkéről részletesen beszámolt *Dombi Alice* vonatkozó dolgozatában (*Dombi*, 2003). Írásunkban a továbbiakban a *Perczelné* könyvére reflektáló „Levelek a feminizmus és a nőnevelés kérdése köréből” című művére fókuszálunk, amely az említett, korábbi nőnevelési munkák sikere után a Magyar Pedagógiai Társaság könyvtárának második köteteként jelent meg.

„Levelek a feminizmus és a nőnevelés kérdése köréből”

Gyertyánffy és *Perczelné* szakmai kapcsolatára és nézeteik rokonságára a pedagógus a „Levelek”-ben tér ki (*Gyertyánffy*, 1917). Teljes mértékben egyetértett a nőróval abban, hogy nőneveléssel és a feminizmus térhódításával kapcsolatos gondolataik nem ellentétben állnak, hanem csak árnyalatnyi különbségek merülnek fel köztük. Bár a pedagógus tartotta magát a nők egyenjogúságával kapcsolatban számos diszkriminatív, és napjainkra számos oldalról megcáfolt megállapításhoz, legfőbb érdemei közé tartozott, hogy harcolt a nők mindazon életpályákra történő felkészítéséért, amelyek eddig a köznevelésben csak a férfiak számára voltak elérhetők. Ezzel párhuzamosan azonban végig kiállt azon radikális elképzelése mellett is, hogy a nők képzésének továbbra is a családi életre felkészítő, de minden eddiginél pedagógiaileg átgondoltabb oktatásnak kell lennie. Nem javasolta továbbá a nők tudományos életpályára való áttérését, hivatkozva a „női természet” sajátosságainak, testi-lelki organizmusainak figyelembevételére, amelyek átlépésére a nő hosszú távon sem biológiailag sem társadalmilag nem lehet alkalmas.

Gyertyánffy Perczelné könyvének fejtegetései és saját tapasztalata alapján a feminizmusnak kétféle formáját különböztette meg. Az egyik csoport hívei amellet, hogy saját életkörükből teljes mértékben betöltik a nekik szánt

feladatokat (anyai- és feleség szerep), altruisztikus törekvéseiket kibontakoztathatják még a szociális élet és hazai közügyek egyéb területein is, amelyek összhangban vannak egy művelt, lelkes és önérzetes magyar nő számára hozzáférhető tevékenységi körrel. A pedagógus ennek a formának az őszinte híve, ezt tartja valódi feminizmusnak, ahogy *Perczelné Kozma Flóra* és *Neményi Erzsébet* is ennek volt lelkes képviselője.

Ezzel ellentétes a feminizmus másik fajtája, amelyet *Gyertyánffy* elképzelése szerint a külsőségek, a szereplési vágy jellemez. A harcias feminizmusnak a követői azok az „erősen férfias természetű” ambiciózus nők, akik nem elégednek meg azzal, hogy a férfiak kiváltságába tartozó munkaköröket elhódítják, hanem a női szavazati jog és a parlamenti képviselői státuszért is harcba szállnak.

Ezen a ponton eltérést tapasztalhatunk *Gyertyánffy* és *Perczelné* között, hiszen a *Gyertyánffy* által elutasított női szavazati jog benne foglaltatik a feminizmus minden ágának munkaprogramjában, így az amúgy harcias feminizmus ellen tiltakozó *Perczelné*nél is megtalálható. A pedagógus szerint a szavazati jog semmiképpen nem képezheti a valódi feminizmus lényegét, amelynek gondolatrendszere alig különbözik az övétől, így a Theano-pedagógiájától:

„A valódi feminizmusnak, lényegesebb, nemcsak eszményi, hanem gyakorlati szempontból is magasabb rendű céljai kell, hogy legyenek annál, hogy: legyen-e a nőknek képviselőválasztási joguk vagy ne legyen. Mindezekből azt következtetem, hogy ez az ily érdelemben vett feminizmus nemcsak igen jól beilleszthető, hanem határozottan be is illesztendő a magyar nemzeti nőnevelés céljainak a rendszerébe.” (*Gyertyánffy*, 2017. 17. old.)

Összegzés

Gyertyánffy esetében szét kell választani a nőnevelés és a feminizmus gondolatát, mert a nőnevelés fontosságát ő is erősen hangsúlyozta. Már a 1876-os kiadású, *Kiss Áronnal* együtt *Dittes*ből lefordított népiskolai módszertanában külön rész foglalkozott a lányok képzésével. Bár *Friedrich Dittes* az osztrák iskolarendszeren belüli reformtörekvéseiről volt ismert, még szintén a „gondos, házias, takarékos nő és édesanya” szerepkört szánta a lányoknak. Mivel a német-osztrák pedagógus nagy hatással volt *Gyertyánffy*ra már fiatal tanárként tanulmányútja során, elképzelhető, hogy ez a befolyás a későbbiekben is hatással volt nőképre. Következtethetünk erre a megállapításra abból is, hogy pedagógiáját a végsőkig kísérte az a meggyőződés, hogy a nők csak alig léphetnek ki az anya-feleség szerepkörből, de ha mégis megteszik, akkor ezt a haza szolgálatában tegyék.

Ahogy a századfordulón számos közméltóság felszólalt és óvatosságra intette a reformpedagógiával kapcsolatos változtatást sürgető hangokat, így a nőnevelés ügyével kapcsolatban is voltak, akik bár nem zárkóztak el a feminista törekvések megvalósításától, de felkészülési időt kértek. Ezekhez tartozott *Gyertyánffy* is, aki türelmet kér a nőktől politikai szerepvállalásuk gyakorlása ügyében. Felhívja a

figyelmet arra, hogy a nőnevelés kérdése egybevág a nemzetnevelés elképzelésével, és ez esetben fontos, hogy a feminizmus eszméinek minél gördülékenyebb megvalósítása érdekében, szükséges a magyar nőnevelési rendszert is átalakítani.

Amennyiben elfogadjuk, hogy Key volt a reformpedagógia egyik jelentős képviselője volt, akkor a női munka kérdésével kapcsolatban is el kell fogadnunk azokat a felvetéseit, amelyek a még megoldandó problémákra keresik a választ. A meg nem született nemzedék és a női munka című tanulmányában *Ellen Key* a nők munkavállalását a gyermekvállalással összefüggésben taglalja. A feminista narratívákra válaszolva ő felhívta a figyelmet a női munka társadalmilag megoldatlan, családot érintő veszélyeire, többek között a várandósság alatti egészségkárosító munkavégzésre, a nyolc órát meghaladó munkaidőre, a férfiakétól megkülönböztetett alacsony fizetésre (*Key, 1976*).

Mindezek ellenére a *Gyertyánffy* által említett nőnevelési átalakulás ekkor már elkezdődött. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a *Donáth Péter* által bemutatott statisztika, amely a *Dittes* módszertana szerint is megengedett női állásra való felkészítés, a tanítónőképzés terén bekövetkezett változást írja le. A magyar tanító(nő)képzősök nemi összetételének alakulásáról szóló vizsgálat kimutatta, hogy a lányok aránya a hazai tanítónőképzésben az 1868-1869-es évfolyamon a kezdeti 8%-ról, 1917-re, a *Levelek a feminizmus és nőnevelés kérdései köréből* című mű megjelenésének idejére 59,3%-ra növekedett (*Donáth, 2008*).

Irodalom

- Á. R. (1881). Gyertyánffy István és a Budai Állami Tanítóképzede. *Vasárnapi Újság*. 24 sz. 1.
- Beck András (2009). N. E., mint Neményi Erzsébet. *Beszélő*. 14. 3. sz. 62-68.
- Chehadé-Boér Judit (2016, szerk.). *Boldogság: tematikus válogatás Perczelné Kozma Flóra írásaiból*. Bartók B. Unitárius Egyházközség Perczelné Kozma F. Budapest Nőegylete, Budapest.
- Chehadé-Boér Judit (é. n.). *Ki volt P. Kozma Flóra?* = Perczelné Kozma Flóra Nőegylet. A Bartók Béla Unitárius Egyházközség Nőegyletének honlapja. (blogbejegyzés). http://missziohaz.hu/Noegylet/?page_id=774. 2021.10.31-i megtekintés
- Dombi Alice és Oláh János (2003, szerk.). Dombi Alice. Gyertyánffy István nevelői működése, a Theano-pedagógia. In: *A XIX. századi magyar pedagógusok a polgárosodásért*. APC-Stúdió, Gyula. 163-172.
- Donáth Péter (2008). *A magyar művelődés és a tanítóképzés történetéből, 1868-1958*. Trezor, Budapest.
- Droppáné Debreczeni Éva (2003). *Gyertyánffy István*. OPKM, Budapest.
- Gyertyánffy István naplójegyzetei*. OSZK, Budapest, Kt, fol Hung 2253/1. 87-88.
- Gyertyánffy István (1882). *A budapesti állami elemi és polgári iskolai tanítóképzede múltja és jelene: 1873/74-1880/81*, Egyetemi Ny., Budapest.
- Gyertyánffy István (1876). *Az ellenzéki szellem az iskolában*, Egyet. Ny., Budapest.

- Gyertyánffy István (1917). *Levelek a feminizmus és nőnevelés kérdései köréből*. Lampel, Budapest.
- Gyertyánffy István (1915). *Theano három részben*. Lampel, Budapest.
- http://intezet.nori.gov.hu/nemzeti-sirkert/perczelne_kozma_flora/. 2021.10.31-i megtekintés
- Írói és művészeti művek szerzői jogának védelmére szolgáló bejelentések jegyzéke (1905). *Központi értesítő* 72. 1416.
- Kelemen Elemér (2009). Gyertyánffy István, a tanítók tanítója (1834-1930). *Tanító*. 10. 1-3.
- Kenyeres Ágnes (2001). *Magyar életrajzi lexikon: 1000-1990* [elektronikus dok.]. Arcanum, Budapest.
- Kéri Katalin (2008). *Hölgyek napernyővel: nők a dualizmus kori Magyarországon, 1867-1914*. Pro Pannónia, Pécs.
- Key, Ellen (1976). *A gyermek évszázada*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Key, Ellen (1905). Das Weib der Zukunft. In: *Aus drei Essays von Ellen Key*, Fischer, Berlin. 10-15.
- Kiss Áron, Komáromy Lajos és Péterffy Sándor (1880). *Olvasókönyv a tanító- s tanítóképző intézetek első osztálya számára*. Dobrowsky - Franke, Budapest.
- Magyarfalvi Lajos (1968). *Gyertyánffy István és a budai Pedagógium*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Magyarfalvi Lajos (1984). Gyertyánffy István emlékezete Születésének 150. évfordulójára. *Pedagógiai Szemle*. 11. sz. 1092-1098.
- Neményi Erzsébet irodalmi hagyatéka* (Porzó előszavával). (1910). Pallas Ny., Budapest.
- Neményi Erzsébet (1910). A feminizmusról (Társadalmi ismeretterjesztő cikkek, genreképek, leírások). *Új Idők*. 16. 1-26, 208-210.
- Neményi Erzsébet (1906). *Ady Endre: Új versek*. A hét. 8. 126.
- Neményi Erzsébet (1904). *Ellen Key (Moderne Essays)*. Gose – Tetzlaff, Berlin, 1904.
- Perczelné Kozma Flóra (1908). *Felolvasások és közlemények a modern vallásbölcsezet és sociológia terén*. Pátria, Budapest.
- Perczelné Kozma Flóra (1915). *Felolvasások és közlemények. 2. kötet, 1909-1915*, Neumann Ny., Ipolyság.
- Pukánszky Béla (2002). A tizenkilencedik század gyermekfelfogása. *Iskolakultúra*. 2 sz. 14-29.
- Rohn József (1889). Gyertyánffy István. *Magyar Pedagógiai Szemle*, 5. sz. 143.
- Szász Adrienne (1998). *Perczelné Kozma Flóra élete és egyházi munkássága (szakdolgozat)*, Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézet Unitárius fakultása, Kolozsvár. <http://missziohaz.hu/Noegylet/wp-content/uploads/2015/02/SzaszAdrienne-PerczelneKozmaFlora-elete-munkassaga.pdf>. 2021.10.31-i megtekintés
- Vajna Géza (1907). Női foglalkozásokról. *Szamos*, 39.